

Bazı Balkan Şehir Örneklerinden Hareketle Osmanlı Döneminde Vakıfların Rolü

Mehmet Tuğrul

*Arş. Gör. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
mehmedtugrul@gmail.com.*

Mehmet Bulut

*Prof. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi İktisat Bölümü
mehmetbulut05@gmail.com.*

Giriş

İslam medeniyeti, kurmuş olduğu Şehirler ile “var ve görünür” olmuştur. Bu medeniyeti oluşturan unsurların teşekkülüne, çeşitlenmesine ve gelişmesine İslam Şehirleri kaynaklık etmiştir. İslam Şehirleri ayrıca kendisini diri tutucu ve kendisine bağlı bireylerin birlikte yaşamalarına zemin hazırlayıcı bir sosyal bünyeyi de inşa etmektedir. Söz konusu sosyal bünyeye dostluk imkanları geliştirilmesi suretiyle ortak yaşam ufku belirlenmiş; ortak iyi tasavvuruyla fertler farklı inançtan olsalar da birlikte yaşamanın en ideal şeklini göstermişlerdir. (Kala, 2015:163-164) İslâm Şehri, Hz. Adem’in Kâbe’yi inşası ve Mekke Őehrinin oluşmasıyla başlamış, Hz. İbrahim’in Kâbe’yi yeniden inşasıyla devam etmiş ve Hz. Peygamber’in (sav) Medine’yi İslâm devletinin başşehri olarak kurması ve Mekke’yi putlardan temizlemesiyle tekâmül etmiştir. Binlerce yıllık semâvî tecrübenin sonucu olarak ortaya çıkan İslâm Őehrinin prototipi’ni teşkil eden Medine’nin kuruluşundan sonra dünya’nın muhtelif yerlerinde, bu prototip çerçevesinde olmak kaydıyla ve yerel kültürlerden etkilenilerek birçok İslâm Şehri kurulmuştur. Sil baştan kurulan Şehirler olduğu gibi farklı din ve kültürlerin hâkim olduğu yerlerde İslâm Şehri hüviyetinin kazandırıldığı birçok Şehir olmuştur.

Hz. Ömer devrinde askerî hassasiyetler gözetilerek kurulan ve daha sonra Emeviler tarafından İslam Şehri olarak inşa edilen Küfe, Basra ve Fustat Şehirleri, Medine’den sonra kurulmuştur. Bu Şehirlerin merkezini Medine’de olduğu gibi “cami” oluşturmuştur. Cami etrafında çarşı, pazar, valilik konağı, kabristan, esnaf ve zanaatkar dükkanları, eğitim kurumları gibi yapılar inşa edilmiştir. Zamanla Şehrin ihtiyaçlarına binaen yeni kurumlar ve yapılar da eklenmiştir. 766 yılında inşası tamamlanan Bağdat Şehri, Medine ile başlayan Şehirleşme sürecinin zirvesini oluşturmuştur (Küçükbaş 2010:443). Bundan sonra Şehirleşme süreci Selçuklular ve Osmanlıların önderliğinde devam etmiştir.

İlâhi kelimetullâh uğruna fethedilen Şehirlerin, ibâdullâh’ın terfi’-i ahvâli için bir İslam Şehri hüviyeti kazanması gerekirdi. Bu amaç doğrultusunda, Şehirlerin merkezini teşkil eden yerlerde bulunan kiliseler camiye dönüştürülmüş veya ulu camiler inşa edilmiştir. Anadolu ve Rumeli’de büyük küçük bütün Őehirlerde bu uygulama müşahade edilmektedir.

Osmanlılar'da sancak, kaza ve nahiyelerin merkezleri şehir, kasaba ya da nefis olarak isimlendirildi. Ancak bir yerleşim yerinin şehir olup olmadığına dair kesin bir ayırım bulunmamaktadır (Küçükbaş 2010:446). Bunun nedeni olarak Osmanlıların hâkim oldukları bölgelerde birbirine benzer şehirler inşa ettiğini söylemek doğru olacaktır. Bu nedenle merkezlerin birbirinden ayırt edilebilmesinin tek ve önemli kıstası nüfus olmuştur. Kurumlar ve yapılar açısından bütün merkezlerin birbirine benzediğini söylemek mümkündür. Merkezde caminin bulunduğu; etrafında pazar, medrese, mekteb, tekke-zaviye, imarethane, han, hamam kabristan ve evlerin sarmal oluşturduğu irili ufaklı yerleşim yerleri Osmanlı coğrafyasına serpilmiştir.

1360'lı yılların başında fethedilen Edirne, Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapmıştır. Bu şehrin bir Türk-İslam şehri hüviyeti kazanması Padişah ve üst düzey devlet yöneticilerinin inisiyatif ve Müslüman toplumun kurmuş oldukları irili ufaklı vakıflar ile mümkün olmuştur. II. Bayezid tarafından yaptırılan külliye Edirne'nin çehresini değiştirmiştir. Bu külliye içerisinde cami, tıp medresesi, hamam, darüşşifa, imaret vb. birçok bölümden oluşmaktadır. Selimiye Camii'nin inşası ile birlikte Edirne, klasik Osmanlı dönemi şehir tipinin en güzel örneklerinden biri olmuştur.

Bir başka örnek, 1361 yılında fethedilen Filibe'de şehirleşme faaliyetleri fethin hemen akabinde ordu komutanı Lala Şahin Paşa tarafından başlatılmış ve kendisi Meriç Nehri üzerine köprü inşa ettirmiştir. I. Murad Hüdavendigar'ın Filibe'nin merkezinde inşa ettirmiş olduğu Muradiye-Cumaya Camii şehrin mabed merkezli bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Filibe'nin tamamen bir Türk-İslam şehri halini alması Rumeli Beylerbeyi Şehabeddin Paşa tarafından 15. yüzyılın ortalarında geniş çaplı bir vakıf kurulmasıyla olmuştur. Şehabeddin Paşa, Filibe'de, cami, imarethane, hamam, medrese gibi yapıların inşa edilmesini sağlayarak şehrin kuruluşunda öncü olmuştur (Boykov, 2012).

Yukarıda verilen iki örnek Osmanlı Rumelisinde uygulamış olduğu şehirleşme faaliyetlerinin içeriğini ortaya koymaya yönelik olmuştur. Bu iki şehirden ilki imparatorluğa başkentlik yapmış ikincisi ise onun Avrupa'ya açılan kapısı olmuştur. Bu çalışmanın maksadı da bu noktada açığa çıkmaktadır. Osmanlılar döneminde kurulan vakıfların kuruluş senetleri olan vakfiyelerden hareketle, Osmanlı şehirlerinin oluşumu ve gelişimi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Balkan Şehirlerinin Gelişmesinde Vakıfların Rolü

Osmanlı dönemi Balkanlarda şehirleşme hamleleri birbirine benzer ve birbirini teşvik edici nitelikte olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlılar Balkanlarda kalıcı olmak ve bu bölgeyi bayındır hale getirmek amacını, var olma mücadelesiyle eş tutmuştur denilebilir. Bu doğrultuda bu bölgelerde vakıflar vesilesiyle teessüs ettirilen eserler bölgenin istikrar ve refaha kavuşmasında başat bir rol üstlenmiştir. En önemlisi de bu faaliyetlerin sadece büyük şehir merkezlerinde değil sancak, kaza, nahiyeye, mahalle ve köy gibi makrodan mikroya bütün yaşam alanlarında icra edilmesi olmuştur.

Sancaktan köye bütün yerleşim birimlerinde şehirleşme faaliyetlerinin birbirine benzer şekilde yürütüldüğü aşikardır. Bunlar arasındaki tek fark demografik açıdandır. Nüfus açısından farklılık gösteren yerlerin hizmet alımı, nüfus ile orantılı olmuştur. Osmanlı yönetim mekanizması bir şehrin sosyo-ekonomik potansiyelini analiz ettikten sonra şehrin ihtiyaçları doğrultusunda şehirleşme faaliyetlerine girişirdi. Bu noktada nüfus çok önemli gösterge teşkil etmekteydi. Eğer şehir Darulcihad'a yakın konumda ise mutlaka o şehir, Müslüman

nüfusun o bölgeye göç ettirilmesi suretiyle İslamlaştırılırdı. Örneğin, fethi 1360'lara denk gelen Filibe'ye özellikle Canik bölgesinden Türkmenlerin göç ettirildiği bilinmektedir. Osmanlıların Avrupa'ya açılan kapısı konumunda olan bu şehrin İslamlaşması gelecek fetihlerin akıbeti açısından önem arz etmiştir.

1455 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilen Prizren'de, en büyük kilise konumundaki Kral Milutin Kilisesi fethin hemen akabinde Cami-i Atik ismiyle camiye tebdil edilmiştir. Bu uygulama her yeni fetihle sembolik olarak uygulanagelmıştır. 1537 yılında Kukli Bey tarafından kurulan vakıf aracılığıyla şehre sosyal ve ekonomik bir canlılık kazandırılmıştır. Kukli Bey günümüzde hala ayakta olan kubbeli bir cami, değirmenler ve kervansaray yaptırmıştır. Bu vâkıfın en önemli katkısı ise Prizren'i Leş ve İşkodra limanlarına bağlayan dağ yolu üzerinde 17 adet kervansaray inşa ettirmiş olmasıdır. Bu ticaret yolu, Prizren'in ekonomik açıdan can damarını oluşturmuştur. Şehir, günümüzde Osmanlı eserlerinin en yoğun olduğu Balkan şehirlerinden biridir. Prizren, Osmanlı döneminde "sancak" konumu daimi surette muhafaza etmiştir. Bu minvalde büyük şehir statüsünde bulunan Prizren'in şehirleşmesinde ve sosyal ekonomik kapasitesinin artırılmasında vakıfların etkisi müşahade edilmiş oldu.

1905 tarihli Ahmed Efendi ibn Hamir ibn Bilal tarafından Prizren'a bağlı Kalkandelen Kazası'nda kurulan vakıf, Bâlâ Çarşısı Mahallesi'nde bulunan medresenin müderrisi maaşlarının ödenmesi için 500 kuruş vakfetmiştir.

26 Kasım 1862 tarihinde Hüseyin Ağa tarafından kurulan vakıf, Gümölcine Kazası'nın Darıdere Nahiyesi'nin Uzundere Köyü'ne bağlı Yukarı Mahalle'de bulunan Pazaryeri Medresesi için 3.460 kuruş tahsis etmiştir. Vakfiyeye göre, bahsi geçen miktar işletilmesi ile hasıl olacak gelirden senelik 100 kuruş medresenin onarımına, 20 kuruş aydınlatılmasına, 5 kuruş medresenin su giderine, müderrisin maaşına sarf edilmek üzere vakfedilmiştir.

Bu seferki örneğimiz, yine Prizren'e bağlı Haslar Kazası'nın Opula Nahiyesi'nin Zinova Kasabası'nda 1538 tarihli Mehmed Bey bin Hayreddin Bey Vakfı. Vâkıf daha önce inşa etmiş olduğu mescide minber vaz ettirerek, mekânı Cuma namazı kılınabilir bir cami haline dönüştürmek istemiştir. Bu girişim Zinova Kasabası'nın nüfusunun arttığına ve merkezinin büyüdüğüne işaret eder. Bu da bir nevi şehirleşme göstergesidir. Vâkıf, 117 dükkân, birçok kervansaray, değirmen, kiler, arsa, bahçe, su arki, hamam ve bostanları ile birlikte 50.000 akçesini vakfetmiştir. Bunlardan hasıl olan gelirin bir bölümü, Zinova Kasabası'nda inşa edilen caminin imam, hatip, müezzin maaşları ve masrafları için vakfedilmiştir. Ayrıca Prizren merkezinde bulunan cami için de bir miktar tahsis edilmiştir. Vâkıf Mehmed Bey'in vakfetmiş olduğu gayrimenkuller içerisinde bulunan, hamam, değirmen, kervansaray gibi yapılar da bir bölgeye şehir hüviyeti kazandıracak yapılardır.

Osmanlı şehirleri'nin asli unsurlarından biri de tekkelerdir. Bir yerde tekke olması o yerin Osmanlı şehri hüviyeti kazandığına işaret eder. Tekirdağ'ın Malkara Kazası'nda Kadirî Şeyhlerinden Hüseyin Efendi'nin 5.000 kuruşluk vakfı, Rabia Hatun Mahallesi'ndeki Kadirî Tekkesi'nin masrafları için vakfetmiştir. Bu vakıf 14 Ağustos 1874 tarihinde kurulmuştur.

Haziran 1746'da Eski Tersane Emni ve Cizye Muhasebesi Hacı Murtaza Efendi'nin İstanbul'un muhtelif yerlerinde bulunan gayrimenkullerini ve 10.000 kuruşunu, günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Silistre'nin Baylar Köyü'nde kendi inşa ettirdiği cami ve mektebin giderleri için vakfetmiştir. Bu örnekte ise köylerde mekteplerin inşa edildiği ve

talebelerin talimi için hazır tutulduğu görülmektedir.

23 Nisan 1858 tarihli Rûveyde Hanım tarafından Vidin'in Çenger Mahallesi'nde kurulan vakıf, mahallede iki hamam ve bir değirmen inşa ettirmiştir. Vâkife, bu gayrimenkullerden hasıl olan gelirin ise Medine'de Ravza-i Mutahhara'da hizmet edenler için tahsis edilmesini istemiştir. Bu vakfiye örneğinde, mezkûr mahallede değirmen ve hamam hizmetinin verildiği görülmektedir.

21 Şubat 1826 tarihinde Rufaiyye Şeyhi Mustafa Kabuli Efendi'nin Edirne'de kurmuş olduğu vakıf vesilesiyle gayrimenkullerini ve 9.000 kuruşunu vakfetmiştir. Vâkif, hasıl olacak gelirin bir kısmını kendi inşa ettirmiş olduğu zaviyenin masrafları için tahsis etmiştir.

21 Şubat 1904 tarihinde Tekirdağ'a bağlı Banarlı Köyü'nde kurulan vakıf, 24 kişiden oluşan köy ahalisi tarafından müştereken gerçekleştirilmiştir. Bu vakfın özelliği, diğer örneklerdeki ferdi girişime karşılık bu vakfın müşterek olarak hareket etmesidir. Kişi başı 125 kuruş düşecek şekilde toplamda 3.000 kuruşluk bir birikim oluşturan köy ahalisi, bu miktar ile akar getirecek bir gayrimenkul satın alınmasını istemiştir. Ayrıca vakfın geliri ile köydeki camide hatib olan kişinin maaşı ödenmiştir.

Bu bölümde verilen örnekler doğrultusunda Osmanlı'da şehirleşmenin önemsendiği ve belirli unsurların bir araya gelmesi ile gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı döneminde kademeli ve bilinçli bir şehirleşme yöntemi tercih edildiği görülmektedir.

Sonuç

Balkanlar, 500 yıl boyunca Osmanlılar tarafından yönetilmiştir. Bu uzun süre boyunca bu bölgeye yapılan yatırımlar bölgenin gelişiminde, istikrarında ve devlete bağlılığında etkili olmuştur. Osmanlıların Balkanlar'da uygulamış olduğu politikalar bütününe, istimâlet ismi verilmiştir. (İnalçık, 2012) Bu kavramın altı en etkili şekilde vakıf müessesesi vesilesi ile doldurulmuştur. Fethedilen bölgelerin devlete olan bağlılığının en önemli teminatı, devletin bu bölgelerde kalıcı ve görünür olması olmuştur. Devlet bunu, bu bölgelerde eserler inşa ederek ve bölgeyi refaha kavuşturarak sağlamıştır.

İslam şehri prototipi'nin müşahhas halini vakfiyelerdeki görmek mümkündür. Büyükten küçüğe her bir yerleşim biriminde –sancak, kaza, nahiye, kasaba, köy- İslam şehrini oluşturan temel unsurların bir arada bulunduğunu ve bu uğurda padişah'tan halka topyekûn bir vakıf kurma ve dolayısıyla da şehirleşme faaliyetinin icra edildiği görülmektedir. Bu şehirleşme faaliyetleri doğal olarak bölgenin ihtiyacına binaen gerçekleştirilmiştir. Nüfusu fazla olan bölgeye yapılan cami, hamam, medrese gibi yapılar ile küçük olan yerlere yapılanlar farklılık göstermiştir. Ticaret yolu üzerinde bulunan bir şehre yapılan han-kervansaray sayısı diğer şehirlere göre fazla olmuştur.

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere Osmanlı'da bütün yerleşim birimlerinde yönetim mekanizmasından reâyâyâ kadar bütün kesimden insanlar vakıf müessesesi vasıtasıyla şehirlerin sosyal ve ekonomik hayatına katkıda bulunmaya çalışmışlardır. Özellikle para vakıfları sayesinde en küçük ekonomik değer dahi piyasaya sürülmüş ve değerlendirilmiştir. Böylece üst, orta ve alt düzey gelirin sahip birçok insan, hayr ve hasenatta bulunmayı fırsat bilerek kendi bağlı oldukları yerleşim yerlerine katkıda bulunmuşlardır.

Ayrıca, memleketlerinden ayrılarak farklı yerlerde yaşamak durumunda olan vezirler, paşalar, askerler, kadılar ve bunun gibi insanlar memleketlerinin gelişmesi için buldukları yerlerde

vakıflar kurmuşlardır. Tüm bu vakıf faaliyetlerinin doku-fıtrat-ihitiyaç iliŐkisi ve devlet-reaya uyumu gözetilerek yapılması Osmanlı Şehirlerinin yüzyıllarca sosyo-ekonomik açıdan canlı kalabilmesini ve günümüze ulaşabilmesini sağlamıştır. Ancak, milliyetçiliğin ortaya çıkarmıŐ olduğu hastalıklı tarih anlayıŐı ve modernizmin getirmiŐ olduğu haz odaklı geniŐleme ve büyüme Şehirlerin yıkımına ve ruhsuzlaşmasına yol açmıŐtır.

KAYNAKÇA

- Boykov, G. (2012). The Waqf of and The Complex of Őıhabeddin Paşa in Filibe. Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu (s. 181-190). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- İnalçık, H. (2012). Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni AraŐtırmalar. GAMER, I, 1-10.
- Kala, M.E. (2015). Birlikte Yaşamanın İdeal İmkanı: Sosyal Bünyeye Dost Olmak (Birlikte Yaşamak. Ed. A. Kavlak-Muhammet E. Kala. Ankara: Hece Yayınları. içinde)
- KüçükaŐçı, M. S. (2010). Şehir. TDVİA, 38, 441-446.